

Л. Москвич, докторант кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

Принципи ефективної судової системи

Питанню принципів такого соціального інституту, як судова система, присвячено дуже багато праць правознавців, істориків, соціологів, філософів. Разом із тим досі не існує єдиного загального визначення цього поняття¹. Незважаючи на розмаїття визначень зазначеного поняття, все ж таки можна виокремити спільні концептуальні підходи: при характеристиці принципу зазвичай звертається увага на те, що цим поняттям закріплюється основоположна, засаднича, фундаментальна, вихідна ідея, закладена в основу певного інституту.

Грунтуючись на вищевикладеному, визначимо принципи судової системи як основні вихідні засади, положення, ідеї, що виражають сутність цього інституту як специфічного (правового) регулятора суспільних відносин. Вони виступають критерієм цінності судової системи для суб'єктів права. Це імперативні вимоги, що визначають загальну спрямованість судового устрою та судочинства.

Принципи судової системи, з одного боку, відображують об'єктивні властивості, обумовлені закономірностями розвитку цього інституту, з другого — у них втілюється суб'єктивне сприйняття її інститутів членами суспільства: соціальна цінність, авторитетність рішень, мета запровадження та соціальне очікування. Тому вони повинні розглядатися з урахуванням як єдності, так і особливостей обох із зазначених сторін.

У теорії судоустрою немає єдиного підходу до визначення системи принципів судової системи. Аналіз наукової, навчальної літератури свідчить, що правниками використовуються як різні терміни

¹ Наприклад, В. Н. Дьомін налічує понад п'ятнадцять загальних визначень принципу: «Принцип визначається і як першооснова, і як підстава, і як аксіома, і як постулат, і як передумова знання, і як керівна ідея, і як центральне поняття, і як сполучна ланка між поняттями, і як відправний пункт пояснення, і як вихідне положення теорії, і як основне теоретичне знання, і як вираження необхідності або закону явищ, і як відношення між законами, і як одна з логічних функцій закону, і як внутрішнє переконання людини й погляд на речі й т.д.» (див.: Демин В. Н. Принципы как форма научного познания / В. Н. Демин. – М., 1976. – С. 7).

(організаційні принципи судової влади¹, принципи правосуддя², принципи організації судів³, принципи побудови судової системи⁴, принципи формування судової системи⁵), так і різні підходи до визначення системи принципів судової системи.

Зокрема І. В. Назаров пропонує таку класифікацію принципів судової системи: міжгалузеві (принципи єдності, територіальності, фінансування судів з держбюджету та ін.) і галузеві (принцип інстанційності); за способом закріплення в законодавстві: норми-принципи (прямо сформульовані в конкретних нормах права) і принципи, виведені з норм⁶; за характером нормативного джерела, що закріплює принципи: конституційні принципи побудови судової системи і принципи, що закріплені у законодавстві про судоустрій⁷.

Цікавою є пропозиція російської авторки С. І. Козлової, яка запропонувала таку класифікацію принципів судової системи: 1) принципи і норми, що визначають взаємовідносини особи і судової влади; 2) принципи організації судової системи (здійснення правосуддя тільки судом відповідно до закону; єдність судової системи; поєднання професійних і непрофесійних начал у здійсненні правосуддя); 3) принципи функціонування судової системи (незалежність, незмінюваність і недоторканність суддів; гласність судочинства; змагальність і рівноправність сторін у процесі)⁸. Слід схвально оцінити започаткування вищезгаданих авторів, оскільки у більшості ж випадків у науковій і навчальній літературі не наводиться будь-якої класифікації принципів судової системи, а розглядаються окремі засади побудови і функціонування судових органів.

¹ Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сібілової. – Х., 2007. – С. 32.

² Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / В. С. Ковальський, В. Т. Білоус, С. Е. Демський та ін. ; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К., 2002. – С. 62.

³ Див.: Любовнікова Т. Б. Поняття судової влади та проблеми конституційної фіксації принципів її організації / Т. Б. Любовнікова // Бюл. М-ва юстиції України. – 2007. – № 4 (66). – С. 210.

⁴ Див.: Назаров І. В. Принципи побудови судової системи : монографія / І. В. Назаров. – Х., 2009. – С. 22.

⁵ Брынцев В. Д. Судебная власть. Правосудие. Итоги реформ 1992–2003 гг. на Украине / В. Д. Брынцев. – Харьков, 2004. – С. 50.

⁶ На жаль, І. В. Назаров не наводить, які принципи судової системи він відносить до цієї групи.

⁷ Назаров І. В. Принципи побудови судової системи : монографія / І. В. Назаров. – Х., 2009. – С. 32, 33.

⁸ Козлова Е. И. Конституционное право России / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М., 2002. – С. 348.

Недоліком підходів до визначення системи принципів судової системи, на наш погляд, є недостатнє розуміння сутності принципу у загальноправовому значенні. На початку статті ми вже вказували на цю особливість, але повторимось: «принцип» (від лат. *principium* — первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) — засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо)¹. У цьому контексті найбільш глибинною, з нашої точки зору, є позиція видатного українського вченого Ю. М. Грошевого, який пропонує виокремлювати загальноправові принципи судоустрою та «принципи, які роблять судоустрій власне судоустроєм»². Як розуміє автор цієї статті, науковець пропонує виокремлювати фундаментальні принципи судової системи та суто судоустрійні принципи, але обсяг публікації не надав можливості Ю. М. Грошевому розкрити зміст пропонованої класифікації.

Пропонуємо під **принципами судової системи** розуміти *систему найбільш загальних та імперативних вимог щодо організації і функціонування даного інституту, які є концентрованим виразом його найважливіших сутнісних рис, визначають напрями його подальшого розвитку*.

Такі ж характеристики, як територіальність, спеціалізація, інстанційність, єдність, самостійність, ієрархічність та ін., які у більшості випадків і розглядаються як принципи судової системи, не є «концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис судової системи», а скоріше, характеризують її ознаки у певній, конкретній державі. Однією ж з ознак принципів є їх найбільш загальний характер, який визначає найвищий ступінь абстрагування. Принцип виступає як узагальнення, оскільки він передбачає застосування певного правила щодо різноманітних випадків, які підлягають правовому регулюванню³.

З огляду на вищенаведене пропонуємо таку систему принципів судової системи: 1) фундаментальні принципи, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис даного інституту правової дійсності; 2) принципи побудови судової системи та 3) принципи

¹ Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М., 2001. – Т. 2.

² Грошевий Ю. М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України / Ю. М. Грошевий // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. ; редкол. Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х., 2007. – С. 33.

³ Див.: Бергель Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. / Ж.-Л. Бергель. – М., 2000. – С. 169.

судочинства. Першу систему утворюють принципи, в яких розкривається концепт¹ інституту суду, і тому вони існують поза державою. Другу і третю систему утворюють принципи, в яких у різному обсязі здійснено екстраполяцію фундаментальних принципів судової системи щодо її організації і функціонування у конкретній правовій системі, державі. З цього випливає висновок щодо однаковості у світовому масштабі фундаментальних принципів судової системи і щодо розбіжностей стосовно принципів побудови судової системи і принципів здійснення судочинства у кожній окремій державі.

Фундаментальні принципи судової системи — це принципи, ідеї, які містять вимоги щодо «ідеальності» організації і функціонування зазначеного інституту. Контекст-аналіз міжнародно-правових актів свідчить про зв'язок понять «ідеальний», «досконалий» суд і «ефективна судова система». Тому поняття «принципи ефективної судової системи» і «фундаментальні принципи судової системи» розглядаються нами в одному значенні — як ті, що мають однаковий зміст.

Грунтуючись на змістовному аналізі міжнародно-правових стандартів організації і функціонування судової влади, ми пропонуємо виокремлювати чотири принципи ефективної судової системи: *верховенства права, рівності, доступності, справедливості*. Саме в цих принципах розкриваються, на наш погляд, найважливіші сутнісні риси інституту суду, визначаються напрями подальшого розвитку судової системи в окремих державах.

Принцип верховенства права. Даний принцип надає ціннісну кваліфікацію судовій системі, ґрунтується на моральному баченні належного суду та оцінює правові норми з точки зору того, наскільки вони дозволяють досягти поставлених перед судовою системою цілей. Як зазначає з цього приводу Ф. Гаєк, головна мета суддів полягає у тому, щоб знайти рішення, яке відповідає загальним очікуванням суспільства щодо застосування правових норм і вимог справедливості. Судді це роблять, встановлюючи правові норми та принципи, якими пояснюється характер раніше ухвалених рішень. Коли готової відповіді не існує — чи то у нормах або принципах, чи у спільному розумінні справедливості, — суддя ухвалює рішення на основі формулювання норми чи принципу, які матимуть найширшу можливу підтримку². Тобто визнається, що судова влада у своїй діяльності зв'язана не тільки принципами, що закріплені у законах, та самими законами, а й «неписаними принципами»,

¹ Концепт – максима, центральний елемент певної ідеї.

² Цит. за: Таманага Б. Верховенство права: Історія. Політика. Теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2007. – С. 82.

що прямо у законах можуть бути і не закріплені, оскільки відображають основоположні цінності правової системи.

Якщо визначити принцип верховенства права як принцип судової системи, то на основі аналізу практики Європейського суду з прав людини можна виокремити такі найважливіші складові: 1) це є спосіб унеможливлення свавільного і неправового відправлення правосуддя, а також спосіб організації функціонування суду; 2) це є основний критерій визначення неправових законів та основна гарантія справедливості судових рішень; 3) це є спосіб організації належної судової системи (незалежні суди і судді, судовий контроль, професіоналізм суддів, доступність).

Принцип верховенства права має формальну та органічну характеристику¹. На думку С. П. Погребняка, наявність ефективної судової системи є гарантією «формального» верховенства права². Формальна характеристика принципу верховенства права в контексті судової системи включає такі елементи: повнота юрисдикції суду, процедурність судочинства; компетентність суду; презумпція невинуватості; рівність учасників судового процесу перед законом і судом; відкритість та доступність судового розгляду справ та ін. Зазначені елементи повним чином можна віднести до концепції законності — організація судової системи та повноваження суддів і судів визначені в законі. Недотримання норм закону при відправленні правосуддя веде до скасування неправосудного рішення.

Органічна характеристика верховенства права реалізується через усунення розбіжностей між позитивним правом і його змістовними стандартами у судовій практиці, а отже, ефективна судова система є також важливою і для втілення органічного аспекту верховенства права. Органічна характеристика принципу верховенства права визнана на рівні як рішень Конституційного Суду України³, так і законів України⁴.

¹ Див.: Шевчук С. В. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції / С. В. Шевчук // Укр. право. – 1998. – № 2. – С. 56–68.

² Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х., 2008. – С. 174.

³ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, справа № 1–33/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45 (26.11.2004). – Ст. 2975.

⁴ Наприклад, у частині 2 статті 8 КАС України прямо вказано, що адміністративні суди повинні застосовувати принцип верховенства права з урахуванням прецедентного права Страсбурзького суду, яке є змістом цього принципу.

Можна сказати, що органічна характеристика принципу верховенства права визнана в Україні на рівні законів, отже, може бути принципом функціонування не лише Конституційного Суду України, а й судів загальної юрисдикції.

Отже, найбільш важливий зміст принципу верховенства права в контексті інституту судової системи вбачається у гарантуванні та забезпеченні пріоритету панування права у суспільстві, яке унеможлиблює прояв свавілля судів та забезпечує реалізацію основних прав і свобод та їх відповідні гарантії.

Принцип рівності. На нашу думку, цей принцип у контексті ефективної судової системи передбачає чотири аспекти: 1) рівність доступу до суду — вимога забезпечити рівні можливості щодо звернення за захистом прав до суду; 2) рівність перед судом — вимога надання рівних процесуальних прав сторонам для забезпечення змагальності судового процесу; 3) рівність суду — вимога паритетного забезпечення державних органів влади; 4) рівність статусу суддів — вимога, згідно з якою забезпечується єдність матеріального, соціального та іншого забезпечення суддів; 5) рівність судових рішень — вимога єдності судового тлумачення однакових правових випадків.

Рівність доступу до суду слід розуміти насамперед як рівність можливостей, тобто як ідею, згідно з якою кожному суб'єкту права повинні бути гарантовані однакові шанси звернутися до суду для реалізації права на захист своїх прав. Це право є універсальним юридичним засобом відстоювання людиною своїх прав у будь-якій життєвій ситуації, зокрема, пов'язаній із незаконними діями (бездіяльністю) органів державної влади, у тому числі адміністрації державних підприємств, установ, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців названих структур. Воно виконує роль загальної юридичної гарантії прав і свобод людини й одночасно потребує створення владних механізмів забезпечення. Зазначений аспект рівності забезпечується рівним доступом до інформації про місцезнаходження суду, порядок звернення до суду, доступ до судових рішень, публічність судового розгляду, об'єктивними критеріями розподілу судових справ між суддями і т. ін.

Рівність перед судом є однією з конституційних засад судочинства і полягає у: 1) рівності процесуальних можливостей сторін — учасників судового розгляду; 2) однаковості судових процедур щодо розгляду однакових справ. Для забезпечення рівності перед судом принципове значення має заборона дискримінації (розрізнення), тобто надання

суб'єктам різних процесуальних прав залежно від ознак раси, кольору шкіри, статі мови, релігії, політичних та інших переконань, етнічного і соціального походження, майнового й іншого стану. Законодавством України забезпечено формальну рівність: сторони рівні в можливості користуватися процесуальними правами, які визначаються лише їх процесуальним статусом: цивільний позивач, цивільний відповідач, підсудний, потерпілий та ін. Фактична нерівність суб'єктів права (наприклад, вони можуть бути неповнолітніми, фізично чи психічно хворими або бути особами, які не можуть оплатити послуги адвоката, тощо), компенсується механізмом, що дозволяють таким громадянам стати процесуально рівними, тобто повністю реалізувати свої права. Так, особі, яка не володіє мовою судочинства, обов'язково надається перекладач, неповнолітньому підсудному — захисник. Механізм притягнення громадян до кримінальної відповідальності не завжди однаковий для всіх категорій громадян. Деякі особи з урахуванням їх соціального статусу потребують дотримання певної (додаткової) процедури кримінального переслідування¹, однак це пов'язано не з привілеями, а задля гарантій здійснення службової діяльності цих осіб, захисту від штучного створення перешкод виконанню ними своїх обов'язків.

Рівність суду є однією з конституційних засад українського судустрою, що впливає зі змісту ст. 6 Основного Закону. Цей аспект рівності реалізується у: виключній компетенції суду, обов'язковості судових рішень, пропорційному розподілі бюджетних коштів між трьома гілками влади і всередині судової системи; дотриманні необхідного рівня фінансування судової влади та ін. Щодо реалізації цієї рівності, то в Україні є певні проблеми зі сприйняттям судової влади саме як рівнозначної з іншими гілками влади, що пов'язано з певним суспільним менталітетом, слабким механізмом легітимації суду та, напевне, бажанням мати керований суд.

Рівність статусу суддів забезпечується гарантіями однакового матеріального забезпечення, соціального і правового захисту носіїв судової влади, конкурсними засадами щодо формування суддівського корпусу, професіоналізмом як єдиного об'єктивного критерію службової кар'єри, інститутом переводу судді та ін.

¹ Наприклад, народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнуті до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Судді не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом. Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної Республіки Крим, області, міст Києва і Севастополя.

Рівність судових рішень полягає в об'єктивному ставленні до розглядуваних у суді правових суперечок. У силу відкритості судової системи неможливо вимагати однаковості судових рішень, оскільки кожна судова справа — унікальний життєвий випадок із різними нюансами. І кожен суддя оцінює обставини справи на підставі власного праворозуміння, професійного досвіду, який є індивідуальним, а значить і унікальним. Однак це не виключає вимоги єдності судової практики щодо тлумачення однакових правових випадків, що забезпечується: інститутом перегляду судових рішень; роз'яснень вищих судових установ щодо практики застосування правових норм; офіційним тлумаченням Конституції та законів органами конституційної юрисдикції тощо.

Принцип доступності. Принцип доступності впливає з п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, хоча текстуально він там не закріплений, але розтлумачений практикою Європейського суду з прав людини. Доступність суду детермінується необхідністю забезпечити сприятливі процедури розв'язання соціальних конфліктів у суспільстві. Тому до основних аспектів принципу доступності судової системи слід віднести: 1) територіальну наближеність судів до населення; 2) компетентний склад суду; 3) належне забезпечення судів матеріально-технічною базою; 4) раціональну організацію роботи апарату суду; 5) зрозумілу публічну процедуру судового розгляду; 6) спрощення процедури по нескладних справах; 7) економічну доступність суду (розумність судових витрат і створення процесуального механізму відстрочення або часткового чи повного звільнення від оплати судових витрат на користь держави; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах вразливим верствам населення тощо).

Принцип справедливості. Стандарти справедливості судової системи були закладені ще в ХХ ст., а саме в Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. Проаналізувавши зміст ч. 1 ст. 6 Конвенції, можна дійти висновку щодо основних засад справедливості судової системи: 1) фактична (реальна) незалежність суду, що забезпечується як об'єктивними (організаційна, економічна, функціональна незалежність судової системи), так і суб'єктивними засадами (соціальна, матеріальна, процесуальна, психологічна незалежність суддів); 2) публічність судової процедури, що передбачає: а) проведення судових засідань

у відкритому режимі; б) можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; в) публічне проголошення судового рішення; 3) розумний строк судового розгляду справи; 4) належна судова процедура, а саме: належне сповіщення про слухання; ґрунтування рішення суду лише на доказах, отриманих відповідно до закону; обґрунтованість рішення; забезпечення змагальності та рівності сторін у процесі; заборона законодавчого втручання у процес здійснення правосуддя; належне виконання судового рішення; 5) правова легалізація судової системи: а) правова основа існування судової установи; б) діяльність суду ґрунтується на правових нормах; в) законність складу суду; г) незалежність та неупередженість суддів, підкорення їх лише закону.

Закладення вищезазначених принципів у фундамент судової реформи створить реальні передумови побудови ефективної судової системи в Україні.